

УДК 726.7 (477.82) - 035.3

ХАРАКТЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ВОЛИНСЬКОЇ ЦЕРКВИ В КОНТЕКСТІ ДЕРЕВ'ЯНОЇ ХРАМОВОЇ АРХІТЕКТУРИ

Шеломанова Ю. М., аспірант

Волинський національний університет імені Лесі Українки

Тел. (0332) 72-34-67

Анотація. Питання історико–культурного і мистецького осмислення розвитку храмового будівництва на наших землях потребує дедалі більшої уваги. Збережені храмові споруди України слід доглядати й охороняти. Вони повинні стати стимулами сучасної архітектурної творчості.

Ключові слова – дерев'яна архітектура, каркасна конструкція, зрубна конструкція, кліть, наметове перекриття, двосхилий дах, залом, піддашок, план.

Проблема дослідження. На сучасному етапі розвитку храмової архітектури постає проблема втрачання національних та, власне, регіональних особливостей будівництва, що спонукає до ретельного вивчення композиційних та структурних характеристик.

Ціль роботи. Аналіз регіональних особливостей храмової архітектури на основі збережених відомостей.

Завдання роботи. Виявлення архітектурно-мистецької цінності відомих дерев'яних храмів Волині на основі узагальнення досвіду їх будівництва, збереження та реконструкції.

Багатовікове використання деревини у світовій практиці сприяло розвитку її художньої обробки та своєрідних технологій. Дерев'яна архітектура, а також різноманітні вироби з дерева являються яскравим прикладом синтезу національних рис народу.

В Україні дерев'яне церковне будівництво розпочалося ще до офіційного запровадження християнства 988 року, а з часом воно стало найбільш масовим і справді народним. Майстри зберігали композиції та архітектурні форми, заповідані предками, гармонійно вносячи поправки щоразу для нових та індивідуальних випадків. Як результат кожен з таких, окремо взятих храмів не має повтору.

В дерев'яному будівництві відомі дві принципово відмінні конструктивні системи: каркасна (фахверк) та зрубна. Перша, в свою чергу, складається зі стовпів, прогоничів та косяків. Площинний малюнок каркаса є провідним. Така конструкція дерев'яних будинків була розповсюджена переважно в Західній Європі — Німеччині, Франції, Англії, а також відома в Японії та в Україні. Одну з характеристик каркасної конструкції — її стійкість проти вібрацій використовували в будівництві японських храмів та українських дзвіниць. Тільки в японському варіанті вібрація спричиняється землетрусами, а в українському — коливаннями й голосом дзвона. Зрубну конструкцію характеризують стіни, а в окремих видах будинків і перекриття, що складаються з горизонтально покладених один на одного кругляків чи брусків. Разом з міцністю її ще характеризує еластичність і відповідно більша стійкість до невеликого осідання фундаментів в порівнянні з кам'яними будівлями. Провідне значення відіграють оригінальні об'ємні форми будови, їх високоверхі бані. Основний художній мотив зрубних будинків — це ритм колод чи брусків, з яких складено стіну, а також малюнок кутових врубок, профіль кронштейнів, форма одвірків, віконниць, густа сітка гонтового покриття стін та дахів. Кінцівки гонту різних профілів створювали своєрідний декоративний візерунок.

Для виготовлення зрубу використовували хвойні та листяні породи дерев, з довгим і рівними стовбурами без сучків. На Україні зруби з хвойних порід були розповсюджені в

Карпатах та на Поліссі. На території, де переважали листяні ліси, зруби виготовлялися з дуба, липи, сосни, вільхи, граба товщиною 15–18 і висотою до 70 см.

Способи укладки відрізняють російський та український зруб. Російський різновид характеризують стіни, рублені з кругляків. Колоди укладалися одна на одну, для чого на кожній з них робили «постіль» у вигляді площини шириною 8–10 см. На такій стіні чітко проглядається кожна зрубина. На Україні зруб робили з плениць (колод, розрізаних вздовж) чи брусів. Стіна з брусів сприймається як суцільна площина і тільки кутові врубки виявляють її дерев'яну конструкцію. В цьому полягає одна з важливих особливостей саме українського зрубу. Бруси для стін були майже однакової товщини, виняток становлять колоди для підвалин. Для останніх використовувалося товсте дерево, переважно дуб. Довжина зрубин становила 5–9 м. Дерев'яні рублені будівлі склалися з окремих квадратних коробок-клітей із замкнутим контуром прямокутника (близького до квадрата), шести- або восьмикутника. По довжині зрубини з'єднувалися тиблями – кілочками 4 x 4 см з твердого дерева, що ставились через 1–1,5 м. Кутові врубки що виступають з поля стіни та збільшуються догори утворюють кронштейн, а зрубина, в свою чергу, являється модулем у пропорційному співвідношенні з розмірами кліті. Квадратна кліть є типовим елементом будівлі, що виступає вихідною одиницею для складання найрізноманітніших будівель.

В архітектурі дерев'яних храмів привертають на себе увагу верхні закінчення будівель. Їх неповторні форми вбирають в себе яскраві національні ознаки споруди, своєрідний композиційний підхід до їх вирішення. Незважаючи на велику кількість варіантів бань прослідковуються їх принципові схеми. Найпростіша форма намету – квадратна у вигляді піраміди без заломів – вірогідно, лягла в основу різноманітних напрямків розвитку верхів дерев'яної культової архітектури російського, білоруського і особливо українського народів. Прикладом являється дерев'яна церква, квадратна в основі з верхом пірамідальної форми, у Качині на Волині (1589 р.). Цікава та оригінальна за своєю суттю форма російських дерев'яних церковних дахів у вигляді загостреної бочки із декоративними банями.

Оперуючи двома видами перекриттів, у формі намету (квадратного чи восьмикутного) та двосхилого даху, українські майстри утворили досконалі, надзвичайно різноманітні варіанти дерев'яних храмів.

Три зруби, поставлені в ряд по подовжній осі зі сходу на захід, складають типову тризрубну церкву, в якій середній зруб ширший й вищий за бічні. Коли наметове покриття є тільки над середнім зрубом, то це одноверха (однобанна) церква, а коли над всіма трьома зрубами – триверха церква. Якщо до середнього зрубу з південного і північного боків додати по одному зрубам, будемо мати п'ятизрубну церкву, в якій знову ж середній зруб вищий за бічні. Були такі варіанти: п'ятизрубна церква з одним верхом – центральним (бічні ж мають двосхиле покриття) або з п'ятьма верхами (над кожним зрубом окремий намет), причому центральний значно вищий за бічні. Остання являє собою яскраво виявлену вертикально-центричну композицію. Тут нема головного та другорядних фасадів, всі фасади рівноцінні. Коли ж у п'ятизрубній церкві заповнити зрубами западаючі кути, то буде дев'ятизрубна будова з квадратним горизонтальним окресленням. Над кожним зрубом височить свій верх, найвищий – над центральним зрубом, нижчі – над бічними і ще нижчі – над кутовими. Маємо оригінальну і надзвичайно виразну вертикально-центричну композицію з дев'ятьма верхами. Збереглася лише одна така пам'ятка XVIII ст. – дерев'яний собор у Новомосковську на Дніпропетровщині.

Спроби збільшити місткість основного приміщення при певній обмеженості довжини зрубин (7–8 м) привели до створення кількох типів церковних споруд – три-, п'яти-, дев'яти- і навіть тринадцятизрубних. Всі вони об'єднуються тим, що в основі композиції кожної з них лежить однакова складова частина – квадратна кліть.

Волинські церкви в Качині, Суходолах, а також в Дорогинці є варіантом старовинного типу тризрубних церков, в якому всі три зруби мають високі квадратні наметові

перекриття.

З другої половини XVI ст. в Україні в дерев'яному будівництві поступово застосовують шести- і восьмикутні зруби. Останнім, в свою чергу, властиві такі переваги над квадратними, як можливість отримати значно більшу площу приміщення (з п'ятиметрових зрубів квадратне приміщення має в п'ять разів меншу площу, ніж восьмикутне) та відносно більша стійкість.

Окремі пам'ятки з Волині свідчать про те, що вже в XVII ст. в дерев'яній архітектурі були церкви з восьмикутною формою намету на восьмирикові. Але прикладом подібних пам'яток цієї місцевості є лише кам'яні будівлі в Острозі, Дермані та Межиріччі.

Аналізуючи споруди кінця XVI та XVII ст. варто зазначити властиву їм монументальність, збільшення висоти бані, більш вишукані пропорції і форми. Вирішувалось це утворенням одного, а пізніше й багатьох заломів, тобто чергування невисоких зрізаних пірамід та четвериків чи восьмимериків, які поступово зменшувались до верху. Яскравим прикладом являється дерев'яна культова архітектура Карпат, зразки якої своїми силуетами подібні до японських храмів.

Основні форми українських планів вміщують в себе певні значення. Так, наприклад, план у вигляді корабля (всі три частини будівлі розташовані вздовж однієї осі схід–захід) розкриває значення церкви як ковчега спасіння для віруючих людей. Хрещаті в плані церкви сповіщають, що Ісус Христос приніс себе в жертву на хресті.

Українські дерев'яні храми не припиняють дивувати дослідників вирішенням архітектурних питань. Так, наприклад, з огляду на евакуаційні та протипожежні норми церкви будувалися з двома або трьома дверима, причому жінки входили через західні, а чоловіки – через південні двері. Уваги заслуговує акустичне рішення храму, при якому звук і не відлунює і не згасає. Цікавим є також ілюзійне підвищення храму за допомогою зламчастих ярусів. Як приклад варто розглянути досліджену В. Щербаківським церкву м. Конели. Її ілюзійна висота, при умові, що спостерігач перебуває в центрі основного зрубу, становить 40,9 м, тоді як її реальна висота рівна 23,4 м.

Відомо, що дерев'яні будинки, при певних умовах, можуть стояти сотні років. Світової практиці відомі пам'ятки дерев'яної архітектури XII–XIII ст. (Швейцарія, Норвегія). Найстаріші ж українські пам'ятки відносяться до XVI ст. Головною умовою тривалого збереження дерев'яної будови є надійний захист її від води й вологи. Для церкви та дзвіниці висота стіни яких перевищує 3–4 м, зробити стріху, вірніше, продовжити її на відповідну величину, щоб були захищені низ будинку і його підвалини, неможливо. Особливої уваги заслуговував захист фундаменту у тих районах, де за браком каменю основою споруди виступали окоренки дерева, поставлених сторч, або дубові колоди, покладені на землю. Вирішенням даної проблеми став піддашок, так зване опасання, що оперізував весь будинок. При висоті 1,8–2 м та великому виносі стріхи близько 1,5–2,5 м дощ не потрапляв на підвалини навіть при найбільшому вітрі. Винос опасання залежав від кількості атмосферних опадів даної місцевості.

Конструктивно опасання вирішувалося двома способами:

- для підтримки даху, опасання на випущені по кутах зрубу, кронштейни спираються, прогоничі під невеликі крокви покриття;
- дах опасання тримається на стовпчиках, поставлених навколо будівлі на відстані 1,5–2 м від стіни; по них проходять прогоничі, на які спираються невеликі крокви, прибиті другим кінцем до зрубу.

На Волині при високому корпусі церкви опасання є низьким з дрібним кроком стовпчиків або арок. Вирішення в такий спосіб відповідного архітектурного завдання відоме також на Поділлі, Придніпров'ї та схоже з «нищевником» в російській архітектурі.

З метою захисту церкви від пожежі, шляхом притягування на себе блискавки, надмірної вологи, вітру церкви обсаджувалися деревами.

Милуючись доскональними творами народних майстрів, вражає те, що усе це зроблено

за допомогою найпростіших інструментів – сокири, свердла, струга, шнура і лише іноді пилки. Недаремно ці архітектурні дива виглядають рукотворними, скульптурними. Вони ніби бережуть тепло рук тих давніх майстрів.

Збереглося немало пам'яток, які були споруджені без єдиного гвіздка – усе з дерева.

В нашій церковній архітектурі виробився унікальний у світовій практиці принцип висотного розкриття внутрішнього простору. На відміну від російських дерев'яних храмів з порівняно низькою стелею, українським церквам характерна відповідність, як зовнішнього так і внутрішнього простору.

Інтер'єр церкви сприймається як єдиний простір, обмежений і розчленований різними формами стін, отворів, перекриттів і т. ін. Питанням різноманітності форм інтер'єрних отворів займалися В. Мокрий, В. Щербаківський та інші (Мал. 1).

Художнє враження інтер'єру посилюється настінними монументально декоративними розписами, золотобарвним різбленим іконостасом та освітленням. Вдалою основою, яку використовували для розпису, була стіна з дерев'яних брусів, що не призводила до деформації останнього. В місцях з нерівностями попередньо приклеювали смуги полотна. Цікаво, що на стінах з хвойних порід розписи зберігаються краще ніж на дубових. Російське дерев'яне будівництво, у зв'язку зі способом кладки зрубу з колод, не знало монументальних настінних розписів.

Світло у церкві символізує світ правди, світ Христа. Рівень освітленості залежить від урочистості богослужіння і досягається поєднанням його природного та штучних джерел. В українській церкві вікна розташовувалися довільно, проте завжди високо над землею. За розмірами вони значно менші, ніж у білоруських дерев'яних храмах.

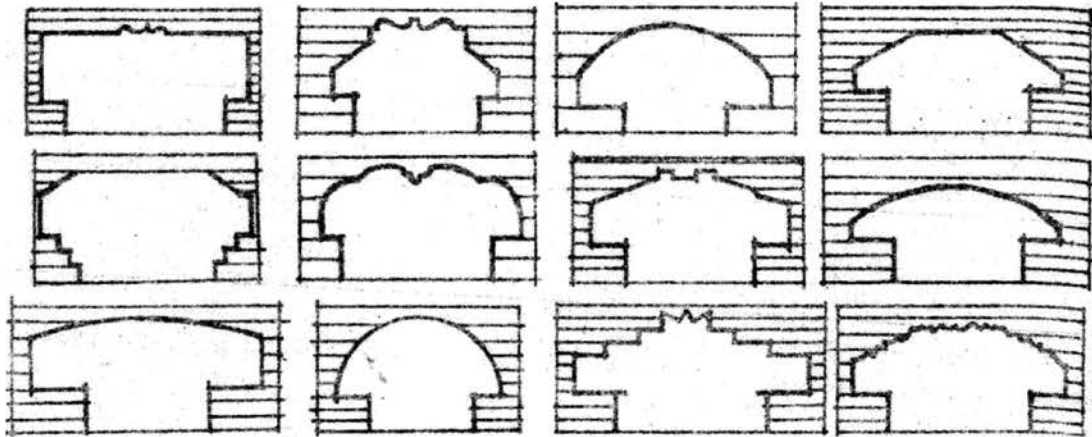
Для дерев'яного храмового будівництва Волині характерним є вплив різноманітних запозичених мотивів, нерівномірність розвитку як наслідок політичних подій з їх перерозподілами земель між країнами. Загалом, волинські церкви схожі з подільськими, а відносно придніпровських виглядають присадкуватішими, меншими за розмірами та простішими за формою. До найстаріших зразків дерев'яних храмів відносяться: Дмитрівська (1552, Гішин), Успенська (1589, Качин), Преображенська (1600, Нуйно) та ін.

В XVII ст. частково на території Волині з'являється нове трактування об'ємів бані. Трибанні церкви мали розвинуті опасання на аркадах, а в окремих випадках – галереї на другому ярусі на рівні хорів.

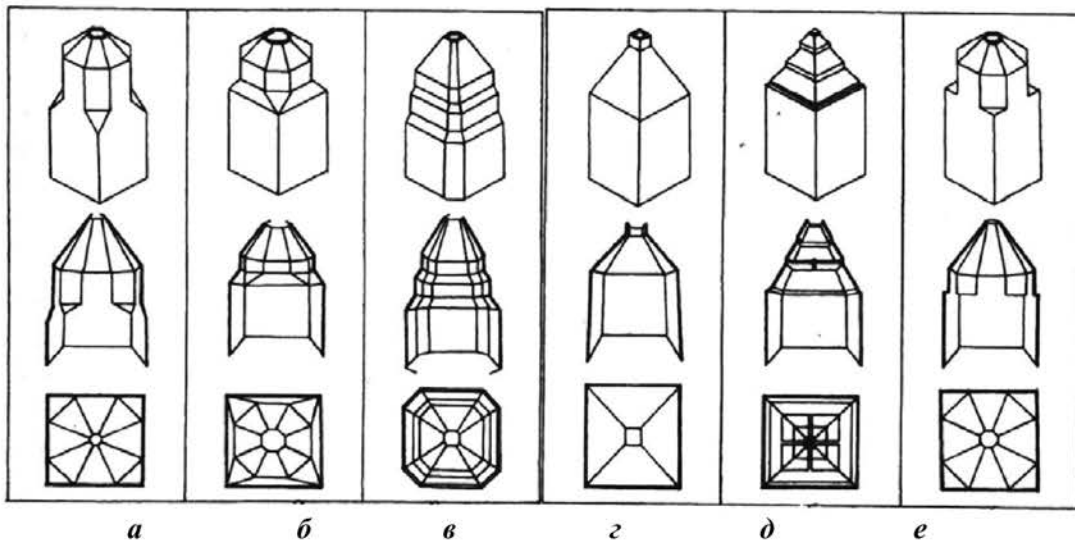
Для барокового періоду притаманні тризрубні та п'ятизрубні конструктивні схеми храмів, проте загальна конструкція, зокрема завершення, відрізнялися від галицьких переважанням вертикалей у пропорціях, чому сприяли високі зруби з вертикальною шалівкою (що підкреслювало стрункість), а також стрімкі дахи бабинця та східної частини, високий восьмигранний барабан центрального верху, завершеного невеличкою банькою, органічне висотне розкриття інтер'єру. Церкви в Камені-Каширському та в Межирічі на Волині є прикладами тризрубного типу церкви з одним верхом та п'ятиверхих храмів відповідно.

Храми другої половини XVIII ст. ще повторюють попередній тип. Це, зокрема, Михайлівська церква (1770; с. Хмелів) – тризрубна, одноглава, проте квадратний неф збільшений стосовно бабинця й апсиди, але обшита вертикально, як і більшість храмів (Покровська церква, с. Брани; Ганнозачатівська церква в с. Підбереззя та ін.). В багатьох церквах у декорі трапляються російські мотиви (Михайлівська церква, 1790; с. Хотешів).

Яскравий зразок волинського типу триверхої, тризрубної, рівновисоких зрубів із підкресленням вертикального членіння масивів церква Різдва Богородиці (1772) у с. Троянівка Маневецького району. Вона відповідає поширеному типу післяренесансних, з виділенням центрального об'єму пірамідальної композиції, храмів. І не лише такого типу побудови, а також дзвіниці, розташовані неподалік від церкви (наприклад, дзвіниця церкви Параскеви (1723) у с. Лукове Турійського району — двоярусна аркада зі шатровим завершенням) близькі до традицій галицької дерев'яної архітектури.

Мал 1. Зразки просвітів-отворів
у стіні між бабинцем і навою
в дерев'яних храмах України
за В. Щербаківським

Мал 2. Зразки дерев'яних зрубів:

- a* – квадратний верх;
б – квадратний верх зі зломами;
в – поземний перехід від квадратного зрубу до восьмика;
г, д – переходи, відповідно, звичайний похилий і складний похилий від квадратного зрубу до восьмика;
е – восьмибічний верх зі зломами.

Доля волинських дерев'яних храмів не становить винятку, як і інші українські зразки, вони зазнавали і часткових втрат і нашарувань стилістичних мотивів. Є й такі, що зникли, не полишивши по собі жодної згадки. Пожежі, війни, політичні міркування, а також людська недбалість призводили до втрати безцінних скарбів українського сакрального мистецтва.

Висновок. Тема дослідження власне волинських дерев'яних храмів потребує більш детального опрацювання. Що, в свою чергу, необхідне для збереження та відродження національної дерев'яної архітектури з її унікальними принципами. Як прикро, коли, споглядаючи сучасну церкву, важко віднайти ті характерні риси, що роблять її народною а не чужою. Надзвичайно боляче усвідомлювати, що ми продовжуємо втрачати перлини нашої культури. А причини бувають, здавалося б, банальні – невикористання загальних положень експлуатації: регулярне провітрювання (особливо для храмів, які рідко або взагалі уже не використовуються для богослужінь) та дотримання ряду заборон:

- обшивання стін зсередини дошками та їх оштукатурення;
- фарбування дерев'яних храмів олійною фарбою;
- обшивання стін бляхою, або іншими матеріалами, що без доступу повітря спричиняють їх швидку руйнацію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Всеобщая история архитектуры в 12 т. – Т. VI. Архитектура России, Украины, Белоруссии XIV – пер. пол. XIX вв. – М., 1968.
 2. Грані світу. Україна – Японія: дерев'яна архітектура. – К.: Грані, 2006. – 152 с.
 3. Данилюк А. Скарби народної дерев'яної архітектури України // Красзнавство. Географія. Туризм. – 2004. – № 6. – С. 18–20
 4. Духовні святині Камінь-Каширщини. Фотоальбом. – Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2008. – 24 с.
 5. Івашко Ю. Філософія в дереві // Людина і світ. – 1997. – лютий. – С 40–42.
 6. Івашко-Бадзюх Ю. Секрети давніх майстрів // Людина і світ. – 1996. – № 6. – С.6–9.
 7. Крвавич Д. П., Овсійчук В. А., Черепанова С. О. Українське мистецтво: Нав. посібник.: У 3 ч. – Львів: Світ, 2005. – Ч. 3. – 268 с. + 80 вкл. іл.
 8. Лоїк Г. К., Степанюк А. В. Основи проектування українських церков: Нав. посібник. – Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2000. – 136 с.
 9. Мокрий В. Церква в житті українців. Львів – Краків – Париж. Просвіта, 1993. – 112 с.
 10. Тарас Я. Українське сакральне дерев'яне будівництво: Ілюстрований словник-довідник // Народознавчі Зошити. – 2000. – № 6. – С. 1152–1167
 11. Уманцев Ф. С. Мистецтво давньої України. Історичний нарис. – К.: Либідь, 2002. – 328 с.; іл.
 12. Юрченко П. Г. Дерев'яна архітектура України. – К.: Будівельник, 1970. – 192 с.: 98 іл.
 13. Щербаківський В. Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці.- К.: Либідь, 1995. – 288 с.
-